

DI KONTROL NA KRITIKAL POZISHON

Chalenj den we yuŋ pipul na Salon de fes siks ia afta di waa

WETIN MAK WI GO

Di uman den kɔmishɔn fɔ refyugi Uman en pikin den travul kam Salon insay Febrwari 2008 as pat pan den savis fɔ di yutman en Uman den en disples piul den. Dis na tri ia risach plan na di wɔl en projekt we de tɔk fɔ drɔ ateneshɔn en sɔpɔt fɔ kwaliti program den fɔ yuŋ pipul we na disples. Di rizin we den de kam fɔ di wan wik na fɔ tray fɔ no witin en wetin di yuŋ pipul want, no uskayn savis de wok fayn na den intrest, problem den we de pan yuŋ pipul den program den en wetin fɔ du bɔt dat.

Di grup we kam get wan pan den we na staf en two (20 bɔd mɛmba den, bin tap na Fritɔŋ en Kenima, en Kɔnɔ distrikt den na di Ist – di pat we di waa tɔch pas ɔl di kɔntri. Di dɔligeshɔn mit wit NGO den, UN ejensi staf en yuŋ bɔy en titi den we de skul en we dɔn lef/kɔmɔt skul sef.

WETIN WI FENDT

Siks ia, we di waa end, Cɔɔriti en den wi big pipul ɔl kɔntinyu fɔ drɔ layn bitwin den en di yuŋman en uman den, mek shɔ se den nɔ get no fasiliti ɔ eni Cɔɔtyuniti ɔ sababu we fɔ tɔn wan en wan to tu. Di kɔntri dɔn de na sɔm kritikal kɔndishɔn as sɔpɔt we de kɔmɔt ɔda big kɔntri den dɔn de tap ɔ ridius smɔl smɔl. I dɔn kam pan kam, Cɔɔt wan, fɔ tɔn ful ateneshɔn to yutman en uman den kɔnsan den. Di men wan den na lske:

- Gud gud en ay kwaliti buk lanin biznes, we fɔ si se ticha dɔn get pe we go gi am di chɔp fɔ it en in famili en ɔda fambul den, lidɔm ples, klos fɔ wer, mɛresin we sik kam en den kayn tin.
- Chans fɔ go bak na skul tru den sindiket we go ɔp fɔ kɔba di gap we bin dɔn de na di buk say 'Insay di Waa' fɔ di yuŋ pipul den. Mek shɔ se skul pikin den kɔntinyu den ɔdikeshɔn, tee go.
- Spend kɔpɔ fɔ kip skul pikin den na skil, en mek famili mɛmba den ebul mek mɔni fɔ riples wetin den kin de spend pan den pikin den buk lanin, en yuŋ pipul.
- Mek shɔ se den lan tred we go gi den redimed jab den na di makit. Dat na pipul we nɔ get ed fɔ buk lanin biznes.

Di yuŋ pipul go Kɔntinyu/Kare-ɔn/ fɔ ple den impɔtant rol fɔ mek di kɔntri get bloblo en kol at, en fɔ lebul bil am bak, so l nid plenti mɔ sɔpɔt en ateneshɔn.

Kwik fɔto bɔt kɔntri we waa pwel

Salon still de tray fɔ pik ɔp afta di iləvin ia ol sivul waa, we tap insay 2002 – waa we tek bɔt 50,000 (fifti tawzin) lajf en mek bɔt 2,000,000 (tu miliɔn) pipul disples – ɔlmos af di kɔntri in pɔpilesɔn. Plenti pan di gɔnman/fetman den na bin pikin den en yuŋ pipul den, we den bin de fos fɔ kɔmit siriɔs kraym den, lek fɔ mek pipul den panik, kret kɔnfyushɔn, kɔt an ɔ fut den. Fɔ rep uman na bin wan sayna.

Tide, Salon na wan pan di kɔntri den na di wɔl we den kɔmpia en ret, lo-lo-lo! We yu kɔnside di liviŋ kɔndishɔn fɔ di ɔdinari man. Wan say, na dat, wan pan eni et (8) bɔlɛ-uman den kin ɔlwes day, we den de pan bɔlɛ ɔ na lebɔ. Kɔmpia dis figɔ to wan (1) pan eni et tawzan (8,000) bɔlɛ-uman den na den divɔlɔp kɔntri den na di wɔl. Wan pan eni fo(4) pikin kin day bifɔ den rich, se, fayv (5) ia.

Salon get yuŋ yuŋ pɔpilesɔn we get pas 31% pasent we na ten(10) to twɔnti-fo 24 ia. Den bin fos plenti fɔ fet insay di waa, fɔ rɔnawe as disples ɔ refyugi, go pan kɔmashal sɛks biznes ɔ go na dayamɔn eria. Plenti pan pikin den arawnd 10 ia nɔ ebul rid ɔ rayt. Den nɔ get akses to skul en get lili chans fɔ lan tred, as plenti mɔ kin jɛs de aydul we kin mek den kwik tɔn to kɔmashal sɛks gem en ɔ da wee den fɔ ekspɔsit den.

WETIN WI LAN

TIN DEN STIL DE WE DE BLĐK KWALITI EDIKESHÖ

Apat fröm we di gɔvment bən en kɔmit insəf to edikesħon/buk lanin biznes, we ivin mek bɔku pikin dən bigin go skul, na smɔl smɔl nɔmba nɔm de kɔntunyu skul. Cido fɔ go praymari skul na bay pawpa, en "fri", plənti famili nɔ ebūl get di ɔd ekspensis fɔ lək yunifɔm, transpoteshon en di buk dən. So, fɔ di mejɔriti, kwaliti edikesħon na drim, mɔ so we skul pikin dən na klass kin bɔku pasmak for one ticha. I nɔ streng fɔ si klasrum wit ɔndred(100) ɔ mɔ pikin dən. Plənti pan di ticha dən nɔ kin tren ɔ, kin tren, bɔt nɔ kwalifay.

We gɔvment se perənt dən fɔ pe skul-fi, sekɔndri skul dən de pe \$ 66 (sixti-six dɔla) fɔ di ia, we mek plənti man nɔ ebūl go skul na di kɔntri, en di avrej inkɔm fɔ di avrej man insay di ia na \$ 249 (tu ɔndred en fɔti-nayn dɔla). Na bɔt twɔlv 12 pasənt pan dən pikin we de bitwin ten (10) en twənti-fo(24) ia nɔm de jini cincin sekɔndri skul, en na jes six 6 pasənt pan dən pikin we de bitwin fifty (15) to sevintin (17) ia de sini sekɔndri skul. I nɔ bi sɔprayz se po de fos pupul fɔ wok fɔ sɔpɔt den famili instead of atend skul. Dəm titi ɔ uman we kin get bəle na skul en ɔda buklanin say dən, kin kɔmɔt fɔ men di pikin dən we dən kin bɔn. Bɔt 62 pasənt gial pikin dən kin mared bifo entin (18) ia.

Olsay we di Uman dən Kɔmishon deligeshon travul, dən kin yeri ticha en ɔda pipul se dən pe tu smɔl en kin kam let. Dən wan we dən kin pe, (en plənti de we dən nɔ ba pe) kin mek bɔt \$30 (taati dɔla) fɔ di mɔnt. Prinsipal dən kin get mɔ pay, bot \$90 (naynti dola) fɔ di mont. Plənti pan di ticha dən kin wan NGO wok we kin pe ay salari dən.

Us wok dən: Us wok dən: Program dən we fɔ push lanin bisnes go bifo.

fɔ push buk lanin bisnes go bifo wan fayn kagn en soba program na di "Ibis kɔmplimentri Rapid Edikesħon fɔ Praymari Skul (IKREP) Program". Dis program pres di sik ia praymari skul tem to tri (3) ia nɔm, fɔ tri tawsin(3000) en mɔ bɔy pikin en gial pikin dən we nɔ atend skul insay/bikɔs ɔf di waa. I de fɔ tren ticha dən, en sef, fɔ put dən na klas fɔ wok (tich) – we dis na nyu kayn ticha grup. Na Yunisef (UNICEF) en di edikesħon Ministri bigin di KREPS Program we plənti rilif instiyyushon dən dɔn tray-an pan (impliment), leke di Nɔwejian Refyuji Kawnsul.

Us wok dən: fɔ ɛp ticha dən get di pe we dən sɔpos fɔ get.

Di uman dən kɔmishon de wok wit difren kayn ɔganayzesħon dən (di Inta-Ejensi Netwɔk fɔ Edikesħon insay Imajensi kes dən. "Intanashonal Reskyu Kɔmiti" (IRK) "Sev di children Alayans", "UNISEF" "UNeSKO". en di "UN Ay Kɔmishonna fɔ Refyuji"), fɔ adres di chalenj dən ɔ pliz fɔ pe salari. Di grup we de bitwin di difren ejensi dən de ol plənti en difren kayn wɔkshɔp dən, we pipul we de tich ɔda pipul dən frɔm difren NGO dən, en "UN ejensi dən de kam togeda fɔ kam ɔp wit sɔm gayd layn dən we go ɛp mek shɔ se ticha pe bigin kam wen en aw i fɔ get am, mek di sem salari go de fɔ di wan en sem kwalifikeshon, ivin if na disples pɔsin ɔ refugyi en kɔntri dən we waa dɔn go.

**Prinses Didi Prat:
Wan kɔmitment fɔ tich**

I bigin wit fifty (50) gial pikin dən, plənti pan dən we i kɔl 'rebel' – en opin skil trenin sənta dən fɔ tich mesina wok, tela, hia dresin, fɔ rid en rayt en du sɔm. Prinses Didi Prat na FAWE pɔsin, di Forɔm fɔ Afrikan Wimen Edikesħonalist dən – we na 'pan-Afrikan NGO' we dən fən insay 1992, fɔ promot gial pikin en uman dən edikesħon (lan-wan) na Sɔb-Sahara Afrika, dat na West Afrika. Prinses Didi Prat in skul naw naw get ilevin(11) ticha dən, wit bɔt sevintifayv(75) gial pikin dən na wan klas. In taget bin dɔn de pan praymari skul, bikɔs i se mɔ mɔni de fɔ pikin dən na da ej grup, insay en awtsay in kɔntri. In ticha dən pe na bɔt \$30 (dɔla)fɔ mɔnt. Insay kɔntri we plənti titi dən mared we dən etin (18) ia, Prinses Didi Part de chalenj dis kayn tin ya, so i de mek gial pikin dən get ɔda tin den fɔ du. I se. 'a want le mami en dadi dən no en ɔndastand se Uman fɔ lan buk/ediket'.

YCN PIPUL NID FCB MEK LAYF GO FAYN FAYN

Wit C di rich miniral dñen we di kñtri get, Salon nC ebul gi plenti pipul jab fC du. AkCdin to estimet, bCt 70% yCj bCjy en gial den nC get jab, C get jab we nC fiba dñen. Di mejCrito na fam dñen de wok, en i pas sixty (60) pasent Cf di pipul dñen we nC de get C wok fC pe. "We dñen nC ebul get mCni, plenti yCj man en uman dñen kin muf go na di siti, usay plenti kin sCvayv pan pCti-tredin – fanamakit en lCk fC sel na makit dñen. Bt ayaa, bCku pan dñen nC ba ebul mek gud livin. Dñen wan we get chans fC dñen vokeshCnal jab kin Clwes lan tred we jab dñen nC de fC. Pipul still fasin da ol fiks " jenda" (man-uman) aydy se uman na uman – (wika sekts), so dñen kCntry fC gi dñen smC/lo-lo salari wok dñen, lCke hia-dresiJ, gara tay-dayiJ en fC kuk. Di most ImpCtant tin, Cldo I get in yon Cda sayn dñen, na di fakt se, I luk lCk se di fokCs fC get di rayt lebC nC ikwali strCng lCk we dñen want di jab dñen. Di rizCt na dat? No bCt jab nC de fC tek di plenti yCj pipul dñen.

Us wok dñen: Praktikal edikeshCn we get link wit dii wok makit'

Na skil trenin program dñen kin tek kia fC dis, fC eni kayn levul – pasCnal C fCmal. Plenti pan di program dñen we di 'Wimens kCmishCn' visit luk lCk dñen fokCs mC pan lebC, lebC in de wan, en fCget bCt di jab-makit' fC dñen.

Di Uman dñen kCmishCn fCndt se di strong en soba yut-man en Uman dñen program dñen na dñen wan we miks edikeshCn wit vokeshCnal skil trenin dñen, so yCj pipul kin ebut get mCni we dñen de skul, C lan aw, fC rid en rayt we dñen de sav as aprentis na dñen tred. Di Cda impCtant tin dñen na:

Di kCminit in de wan pan am : Wan nyu aydy we tan lCk I dCn kam wit sCm difrens na **IRC dñen saykul program**, we de tray fC riples pikin lebC wit buk lanin. Saykul de tek fC ia Cn, aydy we di Yunayed Stet Cf Amerika (USA) Dipatment fC lebC sCpCt wit mCni. Di em na fC tap "chayld labC" (pikin lebC) en atak eni kayn we we pipul kin misuz pikin. Lek fC yuz-am fC feC kCpCt en sCn sCn am skul, C nC du bCtC pan in skul biznes, sCn am fC mayn dayamCn, du prCstityushCn (rarray). DcCn, fC put dñen pikin ya na skul C mek dñen lan difren kayn tred dñen. Dis program in strenk en pawa na we I de invClv di kCminiti, nC de kCnsida pat bCt jeneral aproch, dñen de provayd "stata tul kit" dñen, we get tul dñen we fC tek stat eni tred. Egen, den de mCnit C en ases eni chenj we tek C nC tek ples. Bay dis dñen de ep fC bil pipul skil dñen na di lokal kCminiti dñen, we de mek shC se dñen impruv pan pipul dñen strenk en skil, en chenj am fC gud. Plan de nC chenj di projekt en tCn am bak as di kCminiti pipul dñen yon insay 2009.

SpCt as somtin we fC bigin wit : Di CganayzeshCn "Right to Play" (Rayt fC Ple) we na Kaneda (Canada) dñen fCm am kin yuz spCt fC invClv yCj man en uman dñen pan pleni aktiviti/kayn tin we get fC du dayrek wit skil dñen fC mek layf kari-Cn fayn-fayn. En infCmeshCn, bCt lCk pan 'HIV/AIDS' – (Hech Ay Vi/Eds), en aw fC tap am, aw fC setul pis, en filij fC pipul we andikap lCk polio, en Cda wan den, Rayt to Ple" (Rayt fC ple) kin bil pipul skil en trenk lCke as " Koch Lida" we de fC tren vCICntia den frCm Cda kCminiti dñen, en rCn eran dñen. Den wan we de tek dñen kayn trenin ya go get fC sav as di fCs egzampul dñen na di kCmyuniti fC dñen yCj wan dñen. I dCn rich bCt 15,000 yCj man en uman dñen na kCnC distrik, we de tray fC ker-go di program dñen go na Cda lokal grup/CganayzeshCn en skul dñen.

Program dñen we di Yut de lid : Luk fC " kCmCn grawnd Kin yuz di midiya I redio, nyus pepa as lokal instrumet dñen C tul fC ep yCj pipul dñensefsef ebul tCk fC dñensef. Wit in "TChkin DrCm studiyo" program, yCj pipul dñen kin mek en prodyus den yon rediyo program den we de go tru CI di ilevin (11) steshCn dñen na di kCntri. Di program dñen kin kCva dñen Ct-Ct COpik fC tide, lCke HIV/AIDS, bCtC biznes en striit pikin dñen. Plenti pan di yuth projekt dñen we wi go to, di "Sach fC kCmCn grawnd" staf se dñen stil nid mC fCnd.

Lida we strCng en kCmit dñensef : Aminata kCntr, we na nCs, we bin kCnsan bCt striit pikin dñen, patikila dñen wan we na andikap, na in aydiya kam Cp wit "Brev at dñen" (Brave Hearts). As I se, "Layf sCpoz fC bi lCke dat". Di CganayzeshCn/grup de sav 55 pikin dñen naw, en plenti pan dñen kin go na di senta santem fC feC usay dñen nC go get yagba en lan fC rid en rayt we nCto insay klasrum. Aminata de bil wan smCfayn siment os na kCnC, en op fC gi trenin fC nCs en midwayf dñen, pan aw fC gro vejitebul gadin fC andikap pipul dñen, bil bekri, en Cfaneg, bCt nC get gud gud//sCfishient fCnd (sCpCt).

Rijayna: 'A wan gi nyus (bCt Salon) to di wCt'.

IRC saykul wokman dñen ep fC fri Rijayna frCm striit na kCnC en mek in layf chenj fC di bCtC fC am. Saykul dipend pan plenti Cda patna dñen we tap/de insay di kCntri fC du den program wok. Naw naw, I de na wan jiniC sekCndari skul en na president fC wan kCtC, fC gial pikin dñen. I lCk Inglisch en Maths en op fC bi jCnalist. "A wan gi nyus (bCt Salon) to di wCt" I se. Di "Wimens kCmishCn" dñen deligeshCn bin jCyn Rijayna na wan 'Saykul – DonC'en patna dñen mitin na FritCn, usay I chenj insef to kCmplit gud pCsin wit zil en kCnfidens, we bin at fC biliv se na da kayn pCsin we dCn

WETIN WI REKOMEND

Di dëligeshon/grup we kam visit fent se yor pipul nid akses to Kwaliti buk lanin we nid ticha den we tren we de get fayn fayn en regula pe. Fo plenti pan di yor wan den we mis fo go skul insay di waa, den nid ekstra kech-up klas den we go blend di siks ia praymari skul edikeshon to tri ia ncm, en alaw den fo riton na di ncmal skul sistem. En fo den yor wan den we skul n min enitit egen, den fo lan difren Kayn tred den, we go stil go wit sdm ridin en raytin. Raytin wit maths en skil trenin we go mek den ebul get wok. Fo mek patnaship wit di prayvet sekto, de in ples fo sho en mek sh se yor pipul de lan tred den we pipul want, en plenti ateneshon de fo inkris di wok make'.

Den rekombondeshon ya so na fo di salon Govament, as patna to local komuniti, Cda kontri den en NGO den, di prayvet sekto, UN ejensi en donc den.

1. Divelop we en mins fo es ticha den pe smci, fo enkorej den m en m, fo tide en tumara. Fo mek sh se dis apin, en den tek am leke plosi we gvmant put. Na fo get gudgud Klea plan fo mek unu go ebul mek gvmant tek di resp onsibiliti fr om den Cda kontri we de ep.

2. Opin plenti kayn lanin program we fo mek p sin n fo spend tumos tem na skul fo lan (egzampul, fo sh di ncmal siks ia na praymari skul to tri ncm). Dis na in den k sek chans fo lan buk we n pul big pipul, perent Cda kayn p sin k mdt pan lanin biznes. Wok plan den we fo mek yor wan den sef go get intrest fo go en tap de tetee den don (n fo drap k mdt de).

3. Opin m say we pipul kin yuz skil en lan togeda en sem we so, yuz di lanin fo mek mni enitem. As den get plenti pr oblen den we de den we, yor pipul den nid praktikal lanin we kin mek den ebul manova kwik en fen mni. Dat na leke fo lan tin lek besik 'nomba wok' (fo knt, fo divayd, mtiplay simpul sdm den) fo rid en rayt simpul tin den we go mek yu ebul tek rekod, bdt se, yu biznes en den kayn tin de. Program den fo buk lanin biznes n fo bi sek bayas, bdt na fo wok ivin togeda wit di big pipul den, wi Cdtori den en di kminiti fo gi trenk en zil fo wok to den yor- yor wan den (man en uman). Gi den plenti chans fo ebul fen en liv fo densef, mek den yon layf en famili.

Di pipul den we fen bdt, rayt en k direkt dis ripot, na, Masha Zisman, di dayrektr fo stratijik afia, Jeni Palman R obinsin, di protekshon program Ofisa, Dayna Kwik, di dayrektr fo kominikeshon, Dayna d blos, di bdt patna-chiaman, en Joslin Koningam, we na bdt memba. Fo no bdt wetin fo tin de bdt, di bakgrawn na Meri Jen Eskoba-Klins, di presh on ofisa, en Emily Bishop fen am. Di Intanashonale Reskiyu Konstiti, na Salon, na im gii fo di tin den fo di wok na di fild. Na edwod Mungu na im rayt dis ripot insay kriyo, en na Tamba Gbri we de wok na I.R.C.-Salon na im sapt am.

Joslin Konigam en Dayna d blos, na den tek di pikchr den, en na Doli Meieran dizayn am.

Fo get mcd infomeshon, na fo chek dis: womenscommission.org

WETIN WI F MEMBA (END NOT DEN)

1. Fo get mcd infomeshon bdt di uman den Komishon, di disples den, program den we den wan we den komst skul de bigin, fo luk na: www.womenscommission.org/projects/children/untapped.php
2. Masha Zisman, na di dayrektr fo Stratig Afia den; Dayna D blos, Bdt Patna Chiaman, en Joslin Koningam, Bdt memba.
3. CIA. Di tru-tru buk na di wci – Salon. www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sl.html. we den las chek, Mach 10, 2008.
4. Unayed Neshon Dvelopment Program. hdr.undp.org/en/statistics. we den las cek, Mach 10, 2008.
5. UK Dipatment fo Intanashonal Dvelopment. www.dfid.gov.uk/news/files/pressrelease/maternal-deaths.asp we den las chek, Mach 10, 2008
6. UNICEF. Kwik wach Salon – www.unicef.org/infobycountry/sierra Leone_42633.html. we den chek, Mach 10, 2008
7. UNDP. "Yut den vot we wi espekt for sayad Salon in fyuch" 10 August, 2007. content.undp.org/go/newsroom/2007august/youthvote-sierra-leone-20070810.en, We den las chek, Mach 10, 2008.
8. WDI Bank edikeshon na Salon. Naw-naw chalenj den. Tumara chans(Cpdyuniti) den. Wshintin, DC, 2007
9. IRIN "Salon skul we n get ticha den" 18 Septemba 2007. www.prb.org/Report.aspx?Den repot am – 74360. We den las chek, Mach 10, 2008.
10. Ppilesion reffens Biro(PR) – Salon. www.prb.org/countries/sierra-leone.aspx. we den las chek Mach 10, 2008.
11. UNESCO. Nashonal edikeshon Sapt Stratigi (UNESS)2008-2010 Salon. Mach 2006Den rivays di draft Mee 2007. p.26.portal.unesco.org/education/en/ev.pnp. URL_ID52409&URI_D0_D0_TOPIC&URI_SECTION=201.html. we den las chek Mach 10, 2008.
12. UNICEF. Kontri Program Documet. 9 April, 2007. www.unicef.org/wcaro/WCARO_SL_Pub_CountryProgDoc.pdf. we den las chek, Mach 10, 2008
13. Fo mcd bdt ticha den kmpenzeshon, si, ineesite.org/page.asp?pid=1430
14. UNDP.Draft Kontri Program Dcument For Salon(2008-2010)[www.undp.org/Africa/programmedoc/Sierra%20Leone%20CPD%202008-2010_English.pdf](http://www.undp.org/Africa/programmedoc/Sierra%20Leone%20CPD%202008-2010%20_English.pdf). we den las chek, Mach 10 2008.
15. UNESCO Nashonal edikeshon Sapt Stratigi 2008-2010. Mach, 2006.

Women's Commission for
Refugee Women and Children
122 East 42nd Street
New York, NY 10168-1289
212.551.3115
info@womenscommission.org

April 2008